

KUR'ÂN'DA BİLGİ VE DÜŞÜNCE ÜRETİMİ

Doç.Dr. Musa BİLGİZ*

Öz

Kur'an, bilgi gerçeğine zihnimizi veya gönlümüzü geçici olarak doyuran bir tatmin aracı olarak bakmaz. Aksine o, bilgiyi, insanın Allah ve evrenle ilişkisini düzenleyen bir vasıta olarak değerlendirir. Kur'an açısından ilmin ve medeniyetin esas gayesi, evrende bulunan varlıkları ve onlarla ilgili gerçekleri "okumak"; buradan hareketle Allah'ın varlığını, birliğini ve yüceliğini O'nun istediği şekilde tanıma gayreti içine girmektedir.

Kur'ân, "gerçeğin bilgisine" ulaşmak için yapılan tüm zihnî, kalbî ve bedenî faaliyetleri, hiç şüphesiz "bilgi üretme" ve "düşünme" eylemi olarak değerlendirir. Bunun yanı sıra "hakikate ulaşma çabalarını da ibadet olarak görür. Kur'an, insanın Allah tarafından bilgilendirildiği ayetlere yer verdiği kadar, onun bu ayetleri anlama, yorumlama ve bunlardan hareket ederek yeni bakış açıları geliştirmesine de yer verir. Bu makalede, insan tarafından üretilebilecek bilgilere, bunların kullanımına ve bu eylemleri gerçekleştirirken sergileyebileceği düşünme ile ilgili kavramlara yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Bilgi, Düşünme, Bilgi üretimi.

KNOWLADGE AND THINKING PRODUCING IN THE HOLY QUR'AN**Abstract**

The Holy Qur'an does not handle the fact of knowladge as a means of satisfaction feeding our minds and hearts temporarily. Unlike that, it evaluates knowladge as a means of arranging human's relationship with universe and God. The main aim of science and civilization from the view of the Holy Qur'an is to "read" creatures in universe and realities

* Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, musabilgiz@gmail.com.

about them; from this point, to try to know God's existence, solidarity and dignity as HE wants.

The Holy Qur'an values all mental, emotional and physical actions done to reach "knowledge of facts undoubtedly as "producing knowledge" and "thinking" activities. In addition, it also sees the efforts to reach the facts as worship. The Holy Qur'an gives place not only to the verses that human is acknowledged by God but also the human's understanding these verses, commenting them and developing new points of views from them. In this article, knowledge which can be produced by human, usage of them and the concepts about thinking which may be displayed while fulfilling these activities by human will be explained.

Keywords: The Holy Quran, Commentary, Information, Thinking, Knowledge production.

Giriş

Kur'an, bütün insanlığın dünya ve ahirette mutluluğunu sağlamak amacıyla gönderilmiş ilâhi bir kitaptır. Kur'an'a göre her şey yaratıcısının varlığına, birliğine ve yüceliğine işaret eden birer delildir. Kur'an, bütün âlemlerdeki düzeni ve onların sistemli işleyişini, insanı Allah'a götüren âyetler, belgeler olarak nitelemiştir. Bu yüzden Kur'an, insanları sürekli olarak kâinatta bulunan varlık âlemleri hakkında tefekküre davet ederek onların ilim sahibi olmalarını ve daha sonra da imanın yüceliklerine ulaşmalarını emretmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de genel olarak iki tür ilim elde etme yolundan bahsedildiğini söyleyebiliriz. Birincisi, Cenâb-ı Hakk'ın peygamberlerine vahiy yoluyla bildirmesi, ikincisi ise insanın, Allah tarafından verilen yetenekleri kullanması sonucu elde ettiği ilimdir. Kur'an, insanın belirli çabalar sonucunda elde ettiği bilginin de, vahyin bildirdiği ilimde olduğu gibi, Allah'ın yüceliğinin idrâk edilmesine hizmet etmesini ister. Bunu gerçekleştirebilmek için ise, varlıkların yaratılış özellikleri,

amaçları ve onlarla ilgili olaylar üzerinde düşünmemizi ve ibret alarak yaşayacak bir bilince sahip olmamızı emreder. Kur'an'da yer alan yüzlerce âyet, insandaki ilmî merakı kamçulamak ve onu varlık âlemlerinin tümü üzerinde tefekküre sevk etmek amacını taşır.¹ Kur'an'da konu edilen varlık ve olayların gereği gibi okunması ve bu şekilde elde edilen bilgi, gerçekte Yaratıcı'yı tanımayı ve tanıtmayı hedeflemektedir.

Bilgi edinmenin tabii yolu; duyma, görme, dokunma, tatma, koklama gibi duyu organlarımızı kullanarak, anlama, araştırma, düşünme ve gözlemler sonucu bilgi sahibi olmaktır. Tecrübe, müşahede ve deney de buna dâhildir. İlim ve felsefe de bu yolu izler. Kur'an'da "ilm"e ulaşmak için yapılan zihnî ve kalbi faaliyetler, hiç şüphesiz "bilgi ve düşünce üretimini" öne çıkarmaktadır. Çünkü İslam nazarında "bilgi"yi aramak, hakkı aramakla eşdeğerdir. Binaenaleyh insan, sadece hakkı aramakla kalmamalı, onun peşinden de gitmeli, yani ona tabi olmalıdır.² Zira *"hak, her durumda üstündür, galiptir, ona galip gelinemez"*.³

Kur'an, salt ahlakî veya vicdanî öğretileri ihtiva eden bir kitap değil, sunduğu mesajlarıyla başlı başına bir ilim, kültür ve medeniyet kaynağıdır. Eşsizliğini Yüce Yaratıcı'nın sonsuz ilim deryasından alan bu kitap, kendisine içtenlikle inanarak ondaki gerçeklere sahip olmak isteyenleri manevî doygunluğa ulaştırmakla kalmayıp, onlara hayatın değerleri konusunda da aydınlatıcı ufuklar açmaktadır. Zira Kur'an'a göre hayat; *"ilim"*, iman ve bunları dikkate alan aksiyonla değer kazanır.

1Kamer, 54/49; Rahmân, 55/29; Mülk, 67/3 Bakara, 2/247, 251; Maide, 5/20; Tevbe, 9/18; Yusuf, 12/68; Enbiya, 21/79-80; Neml, 27/15, 16, 33,40; Kasas, 28/78; Rum, 30/7, 9; Ğafir, 40/83; Fussilet, 41/15; Necm, 53/30; Kamer, 54/49; Rahmân, 55/29; Mülk, 67/3

2 Muhammed Hamidullah, *"Roma Kanunu ile İslam Kanunu Arasındaki Münasebetler," Çev. Nafiz Danışman, Marife Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 3, 2002, s. 342*

3 en-Nevevi, Ebu Zekeriya, *el-Minhac Şerhu Sahihi Müslim*, Daru İhyai't-Turasii'l-Arabi, Beyrut, 1392, 11/52; İbn Abdilberr, en-Nemrî, *et-Temhid Lima fi'l-Muvattai mine'l-Meani ve'l-Esanid*, Vezaretu Umumi'l-Evkaf, Fas, 1387, 3/68; el-Mubarekfuri, Ebu'l-Ala, *Tuhfetu'l-Ahfezi*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 6/241

İlim, yalnız ferdin tekâmülünde değil, toplumun ve hayatın şekillenmesinde, medeniyetin, sanatın, tekniğin, kültürün, geleneğin ve ahlakî değerlerin oluşmasında da oldukça önemli bir rol oynamaktadır. İlmin iç ve dış dünyamızı zenginleştirici etkisine rağmen, cehaletin yıkıcı ve tahrip edici özelliği söz konusudur. Cehalet, gönül dünyamızı fakirleştirmekle kalmayıp, fiziki çevreye, insanın hemcinslerine, diğer varlıklara ve en önemlisi Allah ile olan irtibatımıza da olumsuz tesir etmektedir.

Kur'an, ilmin sahibini mutlak hakikate; yani Allah'a ve ahirete imana götürmesini istemektedir. Kur'an, kâinattaki varlıkların özellik, düzen, denge ve güzelliklerinden hareketle, insanların Yüce Yaratıcı'nın varlığına, birliğine, yüceliğine ve eşsizliğine ulaşmalarını hedefler. Bu konuda Kur'an'da yüzlerce ayet yer almakta ve varlıklardaki düzen, denge ve güzellikleri dikkate alarak, insanları ilahî yücelikleri anlamaya teşvik etmektedir. Bu çalışmada Kur'an'da yer alan ilimle ilgili tüm kavramlara değil, sadece beşeri çabalar sonucu elde edilebilecek olan bilgi ve düşünce üretimini ifade eden kavramlara yer verilmiştir.

Kur'an, akletmemizi yani anlama ve algılama yeteneğimizi kullanarak, mevcut bilgiler üzerinde iyice, derinliğine düşünerek tefekkür ve tedebbür etmemizi, bildiklerimizi yeniden hatırlama ve unutmama çabasına girerek zikretmemizi, dinin anlaşılmasını ve yaşanmasını öngördüğü konularda bilgi sahibi olmamızı, bilgi birikimi ve iman samimiyetine sahip olanların hükümler çıkarmasını istemektedir. Kur'an, eşya ve olaylara sadece bakmamızı değil, ibret ve hikmet nazarıyla değerlendirmemizi ve seyahat ederek bilgi ve tecrübelerimizi artırmamızı, bunun da ötesine geçerek Allah'ın muradını elde etmemizi emretmektedir.

1. Düşünme, Araştırma ve Tecrübe İle İlgili Kavramlar

Kur'an-ı Kerim, konu ettiği, değer verdiği hakikatlerin insan tarafından bilinmesini, bunlar üzerinde derinliğine düşünülmesini ve

bunların anlaşılmasını istemektedir. Bu nedenle konu ettiği gerçekliklerin bilinmesiyle ilgili birçok kavramı, yüzlerce ayetinde kullanmıştır. Bu kavramları, Kur'an'daki kullanımlarına dayalı olarak örneklerle anlatacağız. Kur'an-ı Kerim'de, düşünme, araştırma, inceleme ve tecrübeyi ifade eden, bunların önemini vurgulayan birçok akli, kalbi ve zihni faaliyet mevcuttur. Çünkü düşünme, araştırma ve tecrübe, dinî, ahlakî ve toplumsal hayatın gelişme ve ilerlemesi için olmazsa olmaz şartlardandır.

a)- Akl / Taakkul

Bu kelime sözlükte, engellemek, alıkoymak, bağlamak, diyet ödemek, kalp, muhakeme kabiliyeti, sığınılan yer, gerçeği anlamak, bilmek, gerçeği idrake götüren manevî kuvvet, ishali (hastalık) önlemek, gölgenin çekilmesi, çocuğun anlayış ve temyiz çağına ulaşması, tutmak ve tutmaya gayret göstermek gibi anlamlara gelmektedir.⁴ Akl kelimesinin aslı, tutmak ve tutmaya gayret etmektir. Devenin bağlanıldığı ipe de "ikâl"⁵ denilmektedir. Devenin sağa sola sapmasını engelleyici bir özelliği olması sebebiyle bu kuvvete, ipe "akl" denilmiştir. İnsan, akletme sayesinde sağa sola sapmaz, cehalet hastalığından şifa bulur. Fikirleri birbirine bağlayarak bir sonuca ulaşır. Yeni bilgileri zihninde tutar, tehlikelere karşı korunur. Akıl, insanın her çeşit faaliyetinde doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ve güzeli çirkinden ayıran bir güçtür. Bu anlamlarla sözlük anlamı arasında yakın bir ilişki söz konusudur.

Bazı kimseler; "Akıl, varlıkların güzellik, çirkinlik, kemal ve noksanlıklarını bilmektir" demişlerdir. Bazı hikmet ehli kişiler ise, "Akıl, iki iyilikten hangisinin daha hayırlı ve iki kötülükten hangisinin daha

4 İsmail b. Hammad el-Cevheri, *es-Sıhah Tacu'l-Luğa ve Sıhahu'l-Arabiyye*, Daru'l-İlm, Beyrut, 1404/1984, 5/1769-1772; Ragıp el-İsfahanî, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz. s. 342; Ebu Tahir Firuzabadî, *Kamusu'l-Muhit*, Çev. Mütercim Asım Efendi, Matbaai Bahriye, İst., 1305, 3/1446-1450; S. Hayri Bolay, "Akıl Mad.," *İslam Ansiklopedisi*, TDV. Yay., Ankara, 1998, 2/238.

5 el-İsfahanî, s. 341-342; Ebu'l-Beka, Eyyub b. Musa el-Kefevî, *el-Külliyât*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1412, s. 616-619.

zararlı olduğunu bilme yetisidir" demişlerdir. Bir başka tarife göre ise o, ilim ve idrâklerin kendisi sebebiyle oluştuğu, nefse ait bir kuvvettir denilmektedir. Akıl, ilmi yani doğruyu kabul etmek için hazırlanmış bir yetenektir. İnsanın bu yetenek sayesinde istifade ettiği ilme akıl denir.⁶ Kur'ânî açıdan bakılırsa, Kur'ân'da yer alan algılama, düşünme, kavrama, duyma ve inanma hadiselerine ait binlerce âyette, bilgi elde etmenin ve üretmenin insan için mümkün olduğu görülür. Kur'ân-ı Kerimde isim olarak kullanılmayan bu kelime, fiil olarak kırk dokuz kez geçmektedir. Aklın isim olarak değil de fiil olarak geçmesi, onun adeta sürekli dinamizm, etkinlik, eylem ve hareket halinde bulunması gerektiğini çağrıştırmaktadır. Nitekim Kur'ân-ı Kerim, sürekli olarak onun çalıştırılmasını ve kullanılmasını teşvik etmekte, bunun vazgeçilemeyecek zorunlu bir eylem olduğunu göstermektedir. Birçok âyette fiil olarak "Akletmez misiniz?", "Akletmiyorlar mı?", " Belki akledersiniz", "Şâyet akledenlerdenseniz", "Akleden toplum", "Akletmeyenler", "Hâlâ akletmeyecek misiniz?" şeklinde ifadeler karşımıza çıkmaktadır.⁷

Kur'ân, muhatabı olan insanı, düşünme, öğrenme, öğretme, anlama ve bilme kabiliyetleri ile donatılmış bir varlık olarak tasvir eder. İnsanı diğer varlıklardan ayıran hususların başında, onun akleden, bunun sonucunda da yeni ilim, sanat ve düşünceler ortaya koyan vasfı gelmektedir. Çünkü Allah'ı, emirlerini ve kâinattaki varlıkları anlamak, akletme kabiliyetiyle olmaktadır. Bu yüzden Kur'ân, insanı tekrar tekrar aklını kullanmaya, akletme faaliyetinde bulunmaya davet etmektedir. İnsan, aklı faaliyette bulunma sonucu bir takım yeni bilgi ve bulgular elde edemeyecek olsaydı, Cenâb-ı Hak, yüzlerce ayetinde onun "akletmesini" istemezdi. Demek ki akletme yeteneğimizi aktif kılarak

6 Ebu'l-Beka, s.617- 618; Mustafa Zihni, *İlim ve İslam*, Ebu'z-Ziyâ Matbaası, İst., 1316, s. 28.

7 Bkz. Bakara 2/44, 73, 76, 242; Al-i İmran 3/65, 118; En'âm, 6/32, 151; Araf, 7/169; Yunus 10/16; Bkz. Bakara 2/44, 73, 76, 242; Âl-i İmran 3/65, 118; En'âm, 6/32, 151; Araf, 7/169; Yunus 10/16;

yeni fikirler, doğru muhakeme ve tasavvurlar, faydalı icatlar ortaya konulabilmektedir. Zaten akletme eylemini ifade için kullanılan “*taakkul*” kelimesi, geçmiş ve gelecek arasında bağ kurmak demektir. Bu yüzden Kur'ân, bilgi edinme yollarının en önemlilerinden birinin akletme yeteneği olduğunu ifade eder.

İnsan, duyuların kendisine sunduğu deliller sayesinde akletme yeteneğini kullanarak kararlarını verir. Duyu organlarımız yanılıp yanlış bilgi ve veriler iletirlerse akletme yeteneğimiz de yanlış kararlar verir. Akletme yeteneği ve duyular organizeli olarak ve birbirleriyle koordinasyon halinde çalışmaktadırlar. Akletme olmadan duyu bir şeye yaramadığı gibi, duyular olmadan da akletmenin verileri sıhhatli olmamaktadır. Öyle konular ve alanlar vardır ki onlarla ilgili olarak duyular bize hiç bir bilgi sunamazlar. Bu gibi hallerde akletme yeteneğimiz, eğer terbiye edilmiş, eğitilmiş ve belirli bir kültür seviyesine çıkarılabilmişse isabetli kararlar verebilir. Fakat terbiyeden yoksun ise ve eğitilmemişse karanlıkta yürüyen bir yolcu gibi yanlış tahminler yürütür. Böyle bir akletme neticesinde alınan kararlar, Kur'ân ifadesiyle “*recmen bil ğayb/gaybı taşlamak*”tır (Kehf, 18/22). Yani görmediği, bilmediği konularda konuşmak; gece karanlığında görmediği, bilmediği hedefe atış yapmak gibi... .

Duyular, birçok konuda insanı yönlendirse bile bazı konularda yetersiz ve çaresiz kalabilmektedir. Çünkü duyu organlarımızın da zaaf ve noksanlıkları olabilmektedir.⁸ Bütün bunlara rağmen Kur'ân-ı Kerim'de akletmeye çok büyük önem verilmiştir. Çünkü insan, akletme niteliği sayesinde düşünen, karar verebilen, muhakeme edebilen, doğruyu ve yanlışını değerlendiren bir konumda bulunmaktadır.⁹ Kurallarına uygun olarak akıl yürütülür ve tefekkür edilirse yeni ve güvenilir bilgilerin elde edilmemesi mümkün değildir. İşte bu yüzden

8 Ebu'l-Ala Mevdudî, Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber, Çev., N. Ahmed Asrar, Pınar Yay., Ank., 1983, 1/279.

9 Hüseyin Atay, Kur'ân'da Bilgi Teorisi, Furkan Yay., İst.,1982, s. 42.

ki Kur'ân-ı Kerim'in pek çok âyetinde insan, akletme faaliyetinde bulunmaya, düşünmeye, öğrenmeye, kesin hükümlere ulaşmak için deliller aramaya davet edilmektedir. Bütün bu sayılanlar aklı tefekkür ve istidlal sayesinde olmaktadır. Binaenaleyh dünya ve ahirette insanın mutluluğunu amaçlayan Kur'ân tavsiyelerine uymak, ilmî ve dinî gerçekleri bilmek ve yaşamak, varlıklarda görülen nizâm, âhenk ve güzelliğin mahiyet ve hikmetini anlamak, ancak akletme ve zihnin faaliyetleriyle olabilmektedir.¹⁰

Akletmenin sıhhatli ve sağlam olabilmesi için, vahyin desteğine de ihtiyaç vardır. Akletme yeteneğimiz, vahiyle desteklendiği zaman mutlak hakikate daha kolay ulaşabilecektir. Zaten öyle olmasaydı akletme kabiliyetimiz tek başına buyruk kılınır, ne peygamber ve ne de kitap göndermeğe gerek kalırdı. Kitabın getirdiği mesajlara bakıldığında, gerçekten de akletme faaliyeti sayesinde hakikatine ulaşamayacağımız bilgilerin mevcut olduğu görülür. Zaten onları hatırlatma kabilinden Cenâb-ı Hak, peygamberine öğütte bulunmaktadır. Örneğin Nuh (a.s) ve kavmiyle ilgili hususları bildirdikten hemen sonra şöyle demektedir: *"(Ey Muhammed) Bunlar sana vahyettiğimiz gaybla ilgili çok önemli bilgilerdir. Ne sen, ne de kavmin, daha önce bunları bilmiyordunuz..."* (Hud, 11/49). Şurası bir gerçek ki, vahiy yoluyla hem peygamberler hem de toplumları, geçmiş, şimdiki zaman ve istikbal konusunda ilim sahibi kılınmışlardır.¹¹

Akletmek, varlık ile Yaratıcı arasındaki ilişkiyi idrak ederek, varlıklardan Yaratıcı'ya veya O'nun bir eserinden diğerine intikal etmektir. Akletme, hissedebildiğimiz şeylerden hissedemediğimiz mânâları bizzat ve açıklıkla keşfeden idrak yani algılama, anlama

10 Cihad Tunç, "İslam Dininde Kalb ve Aklın Önemi", *EÜİF. Dergisi*, Sayı 7, Kayseri, 1990, s. 25-27; ayrıca bkz., Şahin, Naim, "Kur'an'ı Kerim'de Akıl ve Aklın Değeri Meselesi", *Selçuk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 1998, sayı: 8, s. 221-242; Sarıoğlu, Hüseyin, "Kur'an'da Akli Tefekkürün Boyutları", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları II*, Ensar Neşriyat, İst., 2001, s. 145-154

11 Bkz. Al-i İmran 3/44; Yusuf, 12/102; Rum, 30/1-5; Mâide, 5/67; Hicr, 15/10; Nûr, 24/55; Kamer, 54/45; Feth, 48/ 16, 27; En'âm, 6/65; Yunus, 10/92

kabiliyetidir. Bu anlayış, özelden özele olabilir. Buna temsil denir. Özelden genele veya bir fertten bir neve, bir neviden bir cinse intikal şeklinde de olabilir. Buna ise tümevarım (istikra) denir. Genel hükümlerin, kâinatta yürürlükte bulunan kanunların (Sünnetullah'ın) çoğu, belki de tümü, bu yolla keşfedilmiştir. Bunda müşahede ve tecrübenin rolü de büyüktür. Akletmenin bir diğer şekli ise, bütünden parçaya, bir cinsten bir nev'e veya bir nev'den bir ferde intikaldir. Bu intikal şekline istintâc veya kıyas denir. İlim yolunun en kuvvetlisi budur. Binaenaleyh akletmenin iki türlü seyri vardır: Birincisi, ağır, tedricî ve zamana bağlı olan, düşünüp taşınmaya dayalı seyridir ki buna fikr yani tefekkür/düşünce denilir. Diğeri de bir lahzada, bir hamlede istenen şeye vasıl olmaktır ki, buna da hads (sezgi) denmektedir. Sezgi de iki çeşittir: Birincisi, uzun müddet tahsil, tecrübe ve alışkanlıktan sonra bir şeyi elde etmektir. Bu, çalışmakla olur, tahsil ve terbiye bunun içindir. İkincisi ise, doğrudan doğruya yaratılıştaki yerleşmiş ve sırf Allah vergisi olan bir yetenektir ki, buna da kudsî kuvvet, makbul veya tabii akıl denir. Bunda esas itibariyle gayretin, çalışıp kazanmanın hiç hükmü yoktur.¹²

Cenâb-ı Hakk'ın, kâfirleri akılsızlıkla kınamış olduğu bütün âyetlerdeki akletmeme ifadesiyle, kastedilen kendisine işlerlik kazandırılmamış, hakikati anlama konusunda çaba göstermemiş akıldır.¹³ "O inkârcıların durumu, tıpkı çobanın çağrısını işittiği hâlde, bu sözleri anlamsız bir ses ve gürültü olarak algılayan sürünün durumuna benzer: Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Çünkü akıllarını kullanmıyorlar" (Bakara, 2/171).

Kur'ân, "Alimlerden başkası akletmez" (Ankebut, 29/43) ayetiyle, ilâhî hakikatleri anlama yeteneğine, birikimine sahip olan; okuduklarıyla gözlemledikleri şeyler üzerinde düşünerek doğru sonuçlar

¹² Hamdi Yazır, Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Kitabevi, İst, 1971, 1/566-567
¹³ el-İsfahanî, s.578

çıkararak inançlı ve kavrayışlı zihinleri ifade etmektedir.¹⁴ Bu bilginler, Allah'a iman etmekle kalmayıp o iman gereği olarak ibadet ve itaat ederler.

İnsan, akıl nimeti sayesinde çeşitli maddî ve manevî tehlikelerden korunur. Akıl, manevî bir kuvvet olunca bu kuvveti artıran şey ise ilimdir, imandır. Akledebilmek, düşünebilmek için akıl sahibi olmak kadar, ilim yönünden de derinleşmenin çok büyük önemi vardır.¹⁵ Efendimiz: "*Bir adamın Müslümanlığını sakın hemen beğeni vermeyiniz; öncelikle akletme seviyesini yoklayınız*"¹⁶ yani algılama, değerlendirme derecesini ölçünüz buyurarak, aklın fonksiyonelliğine, etkinliğine dikkat çekmiştir. Bir başka ifadeyle söz konusu hadisin anlamı, kişinin hem Allah ve hem de insanlarla olan muamelesine bakarak akletme, yani anlama seviyesi konusunda bir hükme varınız demektir.

"Kur'an-ı Kerim, akıllı en geniş çerçeve içerisinde kullanmağa davet etmiştir. Bu çerçevenin en önemli noktalarından birincisi, Allah'ın kâinattaki âyetlerini incelemek ve düşünmektir."¹⁷ Çünkü varlığın sırrını idrak etmekten uzak kalan akıl, gerçek akıl diye isimlendirilemez. Zarar ve menfaati ayıran, iyi şeyleri kabul edip, kötü şeyleri reddeden bir güç veya bir his olan aklın üç mertebesi olduğu söylenmektedir: a)-Tefrit mertebesi olan "ğabâvet" yani gaflet ve dalgınlıktır ki, hiç bir şeyden haberi olmaz, en kolayca anlaşılabilir şeyleri bile anlayamaz. Aklın bu safhasında düşünme ve anlama gücü, tembelleşmiş olup, ilim elde etmek için gayret gösterilmemiştir. b)-İfrat mertebesi olan "cerbeze"dir ki, batılı hak, hakkı batıl gösterecek kadar aldatıcı bir zekâyâ sahip olmaktır. Bir başka ifadeyle cerbeze, gereksiz, mutlak hakikatle ilgisi olmayan hatta hakikate aykırı olarak düşünce üretmektir. c)-Vasat mertebesi ise, "hikmettir" ki hakkı hak bilir ve ona

14 Hayrettin Karaman ve arkadaşları, *Kur'an Yolu*, DİB. Yay, Ankara, 2006, 4/254

15 Nihat Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, İÜEF., Yay., İst., 1989, s. 188-193.

16 Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdirü'l-Usûl*, Daru Sadır, Beyrut, tsz., s. 405.

17 Muhammed Kutub, *Kuran Araştırmaları*, Çev. Akif Nuri, Fikir Yay., İst., 1981, 1/101.

yapışır, batılı batıl bilir ve ondan kaçınır. İşte en büyük hidâyet budur.¹⁸

Aklın çalıştırılmasıyla ilgili onlarca âyet mevcuttur. Konumuzla ilgili ayetlerden birisinde şöyle denilmektedir: *"Allah'ın izni olmadan hiç kimse inanamaz ve (Allah) pislîği, akletme yeteneklerini kullanmayanların üzerine atar. De ki: Göklerde ve yerde olanlara bakın! Fakat o âyetler ve uyarılar, inanmayacak bir kavme yarar sağlamaz."* (Yunus, 10/100-101). Ayette özellikle dikkat edilmesi gereken husus, pislik olarak meâl verilen "er-Rics" kelimesidir. Bu kelime, kokuşmak, bozulmak, küfür, nifak, put, azap,¹⁹ pislik, her türlü kötü davranış, gazap ve cezalandırmaya götüren her türlü amel, şer, haram ve la'net²⁰ gibi anlamlara gelmektedir. Bu anlamların tümünü âyete uyguladığımızda öyle anlaşılmaktadır ki, Cenâb-ı Hak, aklını çalıştırmayan, aklî faaliyetini sürekli kılmayanların üzerine küfür, nifak, azab, lanet, kokuşmuşluk, gazap, ceza ve pislik atmakta, onları bu çirkin ortamlarla yüz yüze bırakmaktadır. Yani bunlar gerçeği anlama konusunda akletme yeteneklerini yerli yerinde kullanmamışlardır. Bu yüzden de Allah'ın kınamasına, azabına, lanetine ve gazabına maruz kalmışlardır. Akli çalıştırma konusunda bundan daha tehditkâr ve şiddet ifade eden bir başka söz bulamayız. Demek ki insan, akletme fonksiyonunu mutlaka yerine getirmeli, yaratıcısını ve mesuliyetini idrak ederek, kendinden bekleneni vermelidir.

Kur'ân, akletme yeteneğinin, hakikatin elde edilmesi uğrunda, sürekli geliştirilmesini istemektedir. Çünkü aklen yetersiz olmaları sebebiyle diğer canlılara ve zekâ sahibi olmayan varlıklara, insana yüklenen sorumluluklar yüklenmemiştir. Kur'ân'ın akletmeye değer vermesi, bu insanî niteliğin, varlık ve olayları anlamlı kılma kabiliyetinden dolayıdır. Çünkü Kur'ân nazarında vahiy ve insana

18 Ebu'l-Beka, s. 382; Tantavi el-Cevherî, *Tefekkür Hazinesi*, Çev. Abidin Sönmez, Nizam Yay., İst., 1974, s. 138.

19 İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1401, s. 471.

20 Ebu'l-Beka, s. 465, 479.

bahşedilmiş akletme yeteneği, birbiriyle rekabet eden iki ayrı güç değil, birbirini tamamlayan, bütünleyen bir ilişki içindedirler.

İnsan, akletme yeteneğini vahiyle irtibatsız kılmamalı ki nihai hakikate ve Allah'ın rızasına ulaşabilsin Kur'ân-ı Kerim'e baktığımızda akletme için bir takım hedefler ve sınırlar çizildiğini görüyoruz. Gökler, yerler, dağlar, geçmiş toplumlar, insan, hayvan, bitki kısaca canlı cansız, görünen ve görünmeyen olgular için akletme faaliyetinden söz edilmektedir. Dolayısıyla Kur'ân'ın akletmeye konu ettiği bu sahalarda yapılacak bireysel ve kollektif çalışmalara şiddetle ihtiyaç vardır. Akıl, vahyin belirlediği sahalarda faaliyette bulunursa bu insanlık için rahmet olur. Yok, eğer aksi şekilde vahyi hesaba katmaksızın kendine verilen yetkiyi aşarsa (Alak, 96/6) karada, denizde ve göklerde fesadın çıkması, düzenin bozulması kaçınılmaz olacaktır (Rum, 30/41). Çözüm, vahyi nazarı dikkate almak, onun rahmet ve aydınlık iklimini teneffüs etmektir.

Kur'ân'da akletme eyleminin geçtiği bütün ayetlerde, insanın mevcut bilgi, belge, varlık ve olaylardan hareket ederek hem yeni bilgiler üretmesi, hem de konu edilen bilgileri anlaması, kavraması ve inanması konu edilir.²¹

b)- Fikir / Tefekkür

Fikr, ağır ağır, aşama aşama, zamana bağlı düşünceyle gerçekleşen yürüyüşe ve ilimle bilinebilecek şeylere yol arama kuvvetine denir.²² Tefekkür ise, bir şeyi zorlanarak yani bir konu üzerinde yoğunlaşarak, çalışarak, gayret göstererek, tedricî bir surette düşünce ve faaliyette derinleşerek işin hakikatine varmaktır. Tefekkür, insana has bir olgudur; hayvanlarda bulunmaz. Tefekkür, kalp ve zihnimizde şekil ve

21 Bkz. Bakara, 2/13, 44, 75, 76, 170, 179, 197, 242, 269, 282; Al-i İmran, 3/65, 118, 190; Maide, 5/58, 100, 103; En'am, 6/32, 151; ...

22 Ali Ünal, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, Beyan Yay., İst., 1986, s. 443.

mahiyet olarak algılanabilecek şeylerde mümkündür.²³ Bu yüzden, Hadis-i Şerif'te: "Allah'ın âyetleri (kâinattaki delil ve belgeleri) hakkında tefekkür ediniz. Zatı hakkında değil. Zira Allah herhangi bir şekilde vasıflanmaktan uzaktır"²⁴ denilmiştir.

Fikr, daha ziyade mânâlar hakkında kullanılırken; tefekkür, maddî ve maddî olmayan bütün unsurlar hakkında kullanılmaktadır.²⁵ Nitekim fikr kavramı, Kur'an'da: "Zira o, düşündü taşındı (fikretti), ölçtü, biçti. Kahrolası ne kötü ölçtü, biçti" (Müddessir, 74/18-19) ayetlerinde olduğu gibi Kur'an'ın kendisi ve mânâları hakkında kullanılmıştır. Ayetin nüzul sebebiyle ilgili olarak şu olay rivayet edilmiştir. Resûlullah (s.a.v.), inkârcıların önde gelenlerinden Velid b. Muğire isimli kişiye Kur'an'dan bir pasaj okuyunca, o ayetlerdeki üsluba meftun oldu ve hiçbir şey söylemeden kalkıp kavminin yanına gitti. Üzerindeki şaşkınlık hâlâ gitmemişti; onlara Resûlullah'tan dinlediklerini hayranlıkla anlatmağa başlayınca kavmi öfkeleni: "Yoksa sen de mi onun büyüüne kapıldın?" diye çıkıştı. Bu tepki üzerine o, olası (muhtemel)maddi ve manevi kayıplarını şeklinde olabilir düşünerek derhâl tavrını değiştirdi. Sonra da başarılı bir rol yaparak durumunu kurtarmaya çalıştı. Bu pasaj, hak ile yüz yüze gelip şahsî çıkarları ve toplumsal statüsünün kaybolacağı endişesiyle, aklını ve vicdanını bile bile reddederek Kur'an'ı benimsemeyen, onu basite indirgeyen, alay eden, batıla yönelen bir inkârcının portresini, çarpıcı bir biçimde gözler önüne sermektedir.²⁶ Bu rivayet, gerçeği gördüğü halde bilerek inkâra sapan kişinin, toplumsal baskı ve kınanma endişesiyle haktan yüz çevirmesine, yeterli seviyede tefekkür etmemesine örnektir.

23 el-Cevherî, II, 783; el-İsfehânî, s. 384; İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, Daru Sadır, Beyrut, 1410, 5/65.

24 Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Şuâbu'l-İmân*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, 1/136; el-Muttakî el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl Fi Süneni'l-Akvali ve'l-Ef'âl*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1989, 3/106.

25 el-İsfehânî, s. 384.

26 Elmalılı, 8/5455; M. Zeki Duman, *Beyanu'l-Hak*, Fecr, Yay., Ankara, 2006, 1/ 48

Tefekkür, eldeki ilimlerden hareketle yeni ilimler, yeni bilgiler üretme hareketidir, mevcutla yetinme değil. Cenâb-ı Hak, bunun için sürekli olarak tefekkür etmemizi istiyor; bir başka ifadeyle "mevcut bilgi ve birikimle yetinmeyin; Allah'ın âyetleri hakkındaki bilginizi sürekli geliştirin" diyor. Zaten tefekkürde, basitten karmaşığa, özelden genele, değersiz olandan değerli olana bir intikal, bir seyr-ü sefer vardır. Tefekkür kavramı, manevî unsurlar için okuma, öğrenme, fikir yürütme, akletme ve düşünme mânâlarına gelirken; maddî unsurlar için ise; araştırma, inceleme, gözlem yapma, deney ve tecrübeyle mahiyetini anlama, fizikî ilimlerde söz sahibi olma ve onlardan yararlanarak o fikrî hareketi salt düşünce planından, ilim sahnesine çıkarmak olarak anlaşılmalıdır. Bir başka ifadeyle tefekkür, salt bir zihnî veya kalbî faaliyetten öte ilim, sanat, fen, teknik, akıl ve duyu organlarıyla gerçekleştirilmesi gereken ilmi bir faaliyettir. Kur'an'da tefekkür etmeyi emreden ayetler, insanın bu eylemleri için birer delildir.²⁷

Tefekkür kalbin lambası, ışıktır. Salim akıl veya kalp, neyin hayırlı, neyin şerli, neyin faydalı ve neyin zararlı olduğunu tefekkür sonucu bilebilir. Tefekkür etmeyen akıl, zulmetler içerisinde şuursuzca yürüyor demektir. Zira bilme, en geniş sınırlarında dahi bütün problemleri çözemez. Belki problemler için harekât noktası görevini görür. Bilmenin bittiği yerde düşünme alanı başlar ve devam eder. Düşünme, bilmenin verilerinden başlayarak onu sonsuz mümkünler alanına yaymaktır.²⁸

Tefekkürün şartı çok düşünmek, bilinen üzerinde yoğunlaşmak, dikkatini ve enerjisini o noktada toplamaktır.²⁹ Bu düşünce bilinçli bir eylemdir; körü körüne kafamızı ellerimizin arasına alarak hayata ve

27 Bakara, 2/219, 266; Al-İmran, 3/191; En'âm, 6/50; A'raf, 7/184, 196; Yunus, 10/24; Rum, 30/8, 21; Sebe, 34/46; ...

28 Seyyid Şerif el-Cürcânî, *et-Ta'rifat*, Esad Efendi Mat., İst., 1318, s. 43; Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, AÜİF. Yay., Ank., 1963, 1/51.

29 İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 5/ 65.

gerçeklere gözlerimizi ve idrakimizi kapatarak yapılan bir faaliyet değildir. Bu düşünce faaliyetinde, Yaratıcı'nın tedbir, takdir, nizam, hikmet ve sanatının inceliklerine bakışlarımızı çevirecek bir ruh ve dinamizm vardır. Binaenaleyh tefekkür, bilgiyi artırır; artan bilgi, yakini bilgiye yol açabilir. Bu yakini bilgi, bilinenden bilinmeyenin keşfine ve itmi'nâne yani kalbî doygunluğa yol açar.

Kur'ân-ı Kerim, göklerin, yerin, yıldızların, insanların, hayvanların kısaca yaratılmış bulunan kâinattaki varlıkların tümünün üzerinde tefekkür edilmesini istemektedir. *"Sizi topraktan yaratması, O'nun (varlığının) delillerindendir. Sonra siz, her tarafa yayılan birer insan oluverdiniz. Kaynaşmanız için size kendi cinsinizden eşler yaratıp da aranızda sevgi ve merhamet oluşturması da O'nun (varlığının) delillerindendir. Doğrusu bunda tefekkür edenler için ayetler vardır"* (Rum, 30/20–21). Bu ayetlerde, insanın yaratılışından, ailevî ve toplumsal birlikteliği sağlamak için insanlara verilen sevgi ve merhametten söz edilmektedir.

"Dileseydik elbette onu o âyetlerle yükseltirdik, fakat o, yere saplandı ve arzularının peşine düştü. Onun durumu, tıpkı şu köpeğin durumuna benzer: Üstüne varsan da dilini sarkıtıp solur, onu bıraksan da dilini sarkıtıp solur. İşte âyetlerimizi benimsemeyenlerin durumu budur. Bu olayı anlat belki tefekkür ederler" (A'raf, 7/176). Bu âyette, tefekküre konu olan şey, Allah'ın ayetlerini kabul etmeyen kişi ve toplumların görünür nitelikleri olmaktan ziyade onların ruh hâli, anlayışı, psikolojik durumu ve sergilediği tavırlardır.

"Onlar ayakta, oturarak ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde tefekkür ederler. "Rabb'imiz bunu boş yere yaratmadın (derler), sen yücesin, bizi ateş azabından koru!" (Al-i İmran, 3/191). Âyet, göklerin ve yerin yaratılışını tefekkür ederek istenen gerçeklere ulaşan imanlı kişilerden bahsetmektedir. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde tefekkür etmek, onların yaratıcısının kim olduğunu, nasıl yaratıldıklarını, yaratılışlarındaki nizam ve güzelliği

anlamak, inanmak ve inanmayı gerçekleştirecek bir ilmî ve amelî faaliyette bulunmaktır. Göklerin ve yerin yaratılışı hususunda yapılacak derinden inceleme, ilmî gözlem ve araştırmaya dayalı gayretler, hiç şüphesiz tefekkürdür. Bu tür ilmî faaliyet imkânı elde edemeyenlerin sadece salt gözlem ve verilen bilgilere dayanarak yapacakları faaliyetler de tefekkürdür. Fakat bunların ilki yani ilmi çalışmalara dayalı olarak yapılacak tefekkür, hiç şüphesiz diğerinden daha etkili olacaktır. Zira âyette tefekkür edilmesi istenen varlıklar, yer ve gök gibi maddî olgulardır. Biz onları ilmî yöntemlerle tetkik etmeden Kur'ân'ın istediği tefekkürü tam anlamıyla gerçekleştiremeyiz. Demek ki tefekkür, sadece akıl yürütme ve fikir üretme planında kalmamakta, bilinçli ve tedricî bir ilmî araştırma, gözlem, deney, inceleme, araştırma, varlık ve olayların mahiyetini idrâk etmeyi de kapsamaktadır.

Kur'ân, sürekli olarak fikrî merakımızı uyandıracak sahneler sergilemekte, insanın araştırmacı ve bilinçli olmasını devamlı teşvik etmektedir. Kâinattaki bu harika düzenin işleyiş tarzını bilmeden, o yaratılışa nasıl hayran olabiliriz? Oysa Kur'ân âyetleri, aklımızı bütün gücüyle çalıştırmaya, sonra bu yaratılışa hayran olarak, estetik ve hazzın, aşk ve vecdin, bir başka ifadeyle marifetullah'ın yani Allah'ı gereği gibi bilip inanmanın atmosferine sokmaya çalışmaktadır.³⁰ Bu ise ancak bilmekle, araştırıp incelemekle olur. Bilmeden neyi, nasıl tefekkür edebiliriz? Gökler ve yerin, onlarda bulunan bütün varlıkların tefekkür edilmesi, Kur'ân ruhunun sıhhatli bir şekilde anlaşılmasından ve fennî ilimlerin ehemmiyetle, ihmal edilmeden öğrenilmesine ve öğretilmesine bağlıdır. Çünkü fennî ilimleri hesaba katmayan tefekkür, kişinin ferdi kapasitesiyle akledebileceği sınırın dışına taşamaz. Bir başka ifadeyle tefekkür, fizik ve metafizik ilimleri dikkate almalıdır.

Sahabenin çoğu, tefekkürü, imanın nuru mesabesinde görmüşlerdir. İşte bundan ötürü tefekkür, imanın bir şubesi, parçası

30 Ali İzzet Begoviç, *Doğu-Batı Arasında İslâm*, Çev.: Salih Şaban, Nehir Yay., İst., 1987, s. 308; Sezai Karakoç, *Sütun*, Diriliş Yay., İst., 1975, 2/ 402-405.

sayılmıştır.³¹ Çünkü tefekkür; gerçeği ortaya koyma hareketidir. İmam Rabbânî'nin ifadesiyle "tefekkür, batıldan hakka intikaldir."³² Bu intikal ağır, tedricî ve zaman içerisinde olur, aniden oluşmaz.³³ Kısaca tefekkür eşya ve olaylarda boğulmak değil, bunlardan hareketle Yüce Yaratıcı'nın varlığını, birliğini ve yüceliğini idrak etme çabasıdır. Bu haliyle tefekkür, bilinenden hareketle, bilinmeyeni ortaya koyma, yeni bilgiler üretme gayretidir. Bu nedenlerle tefekkür kavramına Kur'ân 'da oldukça değer verilmiş, tefekkür etmeyenler sert ifadelerle kınanmıştır.³⁴

c)- Zikir / Tezekkür

Sözlük anlamı itibariyle "zikr"; bir şeyi telaffuz etmek, ezberlemek, muhafaza etmek, ders edinmek, çokça okuyarak bir şeyin ezberlenmesini kolaylaştırmak, anlamak, güzel bir şekilde övmek veya eleştirmek, unutmamak, istenilen şeyin zihne döndürülmesi, hatırlama, hatırlatma ve bildiğimiz şeyleri sürekli akılda tutmak anlamlarına gelir. Zikir, bir şeyin zihninizde mevcut olmasını istemekle birlikte, onun anlamları üzerinde tezekkür etmek yani derinlemesine düşünmektir. Bu anlamıyla zikir kavramı da bilgi üretimini ifade etmektedir. Bir başka ifadeyle zikir, unutulmuş bir şeyin yeniden hatırlanması anlamını ifade ettiği gibi, elde edilen bilginin unutulmamak üzere hafızada sürekli canlı tutulmasını da kapsamaktadır.³⁵

Çok geniş bir anlam alanına sahip olan zikir kavramının mânâsı, günümüzde daraltılmış ve sadece Allah'ın adını anmakla sınırlandırılmıştır. Oysa zikir, şükür kavramında olduğu gibi hem dil,

31 Celaluddin es-Suyûti., *el-İklil fi İstinbatî't-Tenzil*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405, s. 75.

32 Ahmed Ömer el-Faruk es-Serhendî Rabbânî, *Mektubat-ı Rabbânî*, Çev.: Abdülkadir Akççek, Merve Yay, İst., 1995, 2/ 1282.

33 Elmalılı, 1/567; Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Birlik Yay., Ank, 1981, s. 961; Keklik, s. 193-195.

34 Tefekkürle ilgili ayetlerin bazıları için bkz., Bakara, 2/219, 266; En'am, 6/50; A'raf, 7/184, 196; Rum, 30/8, 21; Sebe, 34/46; Al-İmran, 3/191; Yunus, 10/24; Ra'd, 13/3; Nahl, 16/11, 44, 69; Zümer, 34/42; ...

35 el-İsfahanî, s. 328; Ebu Abdillah el-Hüseyin ed-Dameğani, *el-Vucuh ve'n-Nezair li Elfazi'l-Kitabillahi'l-Aziz*, Vezaretu'l-Evkaf, Kahire, 1412, 1/342-347

hem kalb ve hem de bedenen olur. 1-Dil ile zikir: Allah'ı isimleriyle anmak, hamd etmek, tesbih etmek, Kur'ân okumak ve dua etmektir. 2-Kalb ile zikir: Allah'ı gönülden anmaktır. Bu da üç çeşittir: a)-Allah'ın varlığına delâlet eden delilleri düşünmek, O'nun isim ve sıfatlarını tefekkür etmek. b)-İlahî hükümleri yani Allah'ın tekliflerini ve kulluk görevlerimizi ve bunlarla ilgili delilleri düşünmek. c)- Benliğimizdeki ve evrendeki varlıkları ve bunların sırlarını tefekkür ederek, her zerrenin, "yücelikler âlemi" ne ve Allah'ı gereği gibi bilmeye götüren birer ayna olduğunu görmek, idrâk etmek. Böyle bir zikirden alınacak zevkin bir parçası, binlerce cihana değer. İşte bu noktada insan, kendinden ve âlemden âlemden geçmek ifadesi? 3-Bedeni zikir: Vücudumuzdaki bütün organların, sorumlu oldukları vazife ile meşgul olması/olup ve yasaklandıkları şeylerden de kaçınmalarıdır.³⁶

Kur'ân, her halimizde Allah'ı hatırlama ve hatırlatmaya yönelik olarak gerçekleştirdiğimiz bütün davranışları, zikir olarak tavsif eder.³⁷ Zikir, her halükârda Allah'a kulluk şuuru içerisinde bulunmak ve tam bir teslimiyet göstermek, her hal ve şartta O'nun sürekli bizi gözetlediğini zihnimize yerleştirmektir. İnsanın gizli-aşikâr bütün muamelelerinde ilahi kontrol ve müşahede altında olduğunu bilerek şuurulu bir şekilde yaşama gayreti içinde olması, zikrin en önemli hedefidir. Bu şekildeki bir inanç ve davranış tarzı, dinin ve ibadetin de özü niteliğindedir. Zikir, kulun Allah'a olan bağlılığıdır. Kul, bu bağlılığı zedeleyen ve yok eden unutmama, inanmama, şükretmeme, değerini bilmeme, davranışlarını Allah'ın emir ve yasaklarına göre düzenlememe gibi engellerden uzaklaştıkça zikrullah'a tutunmuş ve zikir ehli olmuş olur. Yani zikir, kulun zihni, fikri, şuuri ve amelî dağınıklıklardan kurtulup, Allah'a kavuşmak için harcadığı çabalar ve gerçekleştirdiği ibadetlerdir.

36 Elmalılı, 1/540-543.

37 Âl-i İmrân, 3/191

Rabbimiz, peygamberlere gönderilen ilâhî mesaj ve kitapları, zikir olarak nitelendirmektedir³⁸! Genel olarak Allah'ın tüm mesajlarına, özelde de Kur'an'a "ez-Zikr" denilmesi, vahyin/ilahi mesajların, insanlara sürekli Allah'ı hatırlatıcı hususları ihtiva etmelerindedir. Kur'an, zikir ifadesiyle özellikle Allah'ı, O'nun emirlerini, yasaklarını, mesaj ve uyarılarını unutmamayı ve onlarla bütünleşerek yaşamayı kastetmektedir. Allah, gönderdiği kitapların tümünü "ez-Zikr" olarak nitelendirildiğine göre, "zikir ehli" ifadesi, hem önceki ilahi kitapları benimseyenleri ve hem de Kur'an'a gönül vererek o istikamette yaşayanları kapsamaktadır. Kur'an, ihtiva ettiği gerçekler bakımından da zikirdir. O, Allah'ın teklifini, eşsizliğini, varlık ve yüceliğini bildirmekle kalmayıp, O'na karşı nasıl davranmamız gerektiğini de belirleyen bir hidayet rehberi ve sebebidir. Zikirde en kestirme ve en erdirici yol, Kur'an'dır. O'nu okuyup üzerinde tefekküre dalmak, en mükemmel zikirdir.

Mü'minler, Allah'ı görüyormuşçasına ve Allah tarafından görülüyor olduklarının inancı ve duyarlılığıyla davranırlar. Onların bu duygularla yaptıkları bütün iş ve ameller de zikirdir. Kur'an, her hâl ve şartta Allah'a itaat eden, O'nu hakkıyla zikreden erkekler için zâkîr, kadınlar için de zâkîrât kelimesini kullanır.³⁹ Kur'an, zikrin gönlü titretecek derecede bir şuur ve uyanıklılık içinde yapılması gerektiğine dikkat çeker.⁴⁰Buna göre mü'minler, insanlarla olan muamelelerini en güzel şekilde yapar, Allah ve Resulüne de mutlak anlamda itaat ederler. Kur'an, insan dışındaki canlı ve cansız varlıkların tümünün de Allah'ı zikrettiklerini, O'nu hamd ile tesbih ve O'na kayıtsız şartsız itaat ettiklerini bildirir. İnsan dışındaki canlı ve cansız varlıklar, hem dilleriyle ve hem de halleriyle Allah'a itaat etmektedirler.⁴¹

38 Nahl, 16/43; Enbiya, 21/7

39 Ahzab, 33/35

40 Enfal, 8/2

41 İsrâ, 17/44; Hadid, 57/1; Haşr, 59/1; Saff, 61/1; ...

Kur'an'da zikrin en çok kullanılan şekillerinden biri de tezekkürdür. Tezekkür, salt bir düşünce değil, özellikle ilâhî emir ve yasakları dikkate alarak zihnimizi, kalbimizi ve eylemlerimizi o iradenin isteği doğrultusunda yönlendirme, öğüt ve ibret alma gayreti içinde olmaktır. Bu anlamda Kur'an, kendisine tezkîre demektedir.⁴² Tezekkür kavramı, tıpkı zikir kavramında olduğu gibi iki eylemi ifade etmektedir. Bunlardan birincisi, kalbimizin, zihnimizin, bildiğimiz şeylerden kaybettiklerini, unuttuklarını tekrar geri döndürmeye, hatırlamaya yönelik çabasıdır. Diğeri ise, öğrenilenlerin, bilinenlerin, duyulanların ve görülenlerin iyice zihne yerleştirilmesidir.⁴³ Tefekkürde olduğu gibi, tezekkür de hem manevî hem de maddî varlıklar hakkında kullanılmaktadır.⁴⁴ *"Ey Muhammed! Sana bu Kitab'ı, âyetlerini tedebbür etsinler ve akli olanlar tezekkür etsinler diye indirdik"* (Sad, 38/29).⁴⁵ Bu ayetteki tezekkür ifadesi, ibret ve öğüt almak olarak değerlendirilmiştir.⁴⁶

d)- Tedebbür

Bir işin sonucuna çok dikkatli bir şekilde bakarak onunla ilgili tedbir almak, tefekkür ve teemmül etmek, izini takip etmek, tabi olmak, bir şeye sadece ön yüzünden yani görünür cephelerinden değil görünmez cihetlerinden, arka tarafından da bakmak mânâlarına gelmektedir.⁴⁷ *"Onlar Kur'an üzerinde hâlâ gereği gibi tedebbür etmeyecekler mi? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı*

42 Tezkîre ifadesi hakkında bkz., Taha, 20/3; Vakıa, 56/73; Hakka, 69/12, 48; Müzzemmil, 73/19; Müddessir, 74/49, 54; Abese, 80/11

43 el-İsfehani, s. 328; Ebu'l-Beka, s. 67

44 Bkz., Zariyat, 51/49; Vakıa, 56/62; Ra'd, 13/19.

45 Bkz., Taha, 20/44; Fatır, 35/37; Zümer, 39/9; Ğafir, 40/13; Naziat 79/35; Fecr, 89/23;...

46 Ebu'l Berekât en-Nesefî, *Medariku't-Tenzi'l ve Hakaiku't-Te'vil*, Kahraman Yay., İst., 1984 IV, 40; Muhammed Ali es-Sabunî, *Safvetü't-Tefasîr*, Daru'l-Kalem, Beyrut, 1986, 3/58.

47 Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, Mektebetu'l-Hilal, Beyrut, tsz, 8/32; Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esasü'l-Belağa*, Daru Sadır, Beyrut, 1412, s. 182; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 4/273; el-Cürçânî, s. 37; M. Cemaluddin el-Kasimî, *Mehasinu't-Te'vil*, Daru İhyai'l Kutubi'l-Arabi, Beyrut, 1957, 5/1409.

onda birçok tutarsızlık bulurlardı" (Nisa, 4/82).⁴⁸ Ayetteki tedebbür kavramı, peşi sıra gitmek yani hükümlerine tam anlamıyla tabi olmak, tefekkür etmek, teemmül etmek, inkâr etmenin sonunu ve varacağı yeri çok dikkatli bir şekilde düşünmek anlamındadır. Allah, Kur'an konusunda şüphe duyanların, onun mânâ, üslûb, lafız, tertip, mu'cizlik ve vecizlik yani az sözle çok anlamlar ifade etme gibi özellikleri üzerinde tedebbür etmelerini istemektedir. Ona inanmayanlar veya şüphe duyanlar, biraz insafla tedebbür etseler, sonuçta sadece onun yüceliğini, onda tutarsızlığın bulunmadığını itiraf etmekle kalmayacaklar, ona tabi olup gereğince amel de edeceklerdir. Bu ayet, imanla ilgili konularda istidlâlin yani bilgi, belge ve delile dayalı olarak inanmanın zorunlu, taklidin câiz olmadığını açıkça bildirmektedir. Çünkü Yüce Allah, münafıkları ve inkârcıları, Kur'an'ı gereği gibi tedebbür ve tefekkür etmedikleri için şiddetle kınamakta ve azarlamaktadır. Dolayısıyla her mümin de bu tür kınamaların hedefi olmamak için mümkün olduğu kadar yani kudreti nispetinde Kur'an'ın mânâsını düşünmesi gerekir.⁴⁹

Bir hadiste, "... Dikkat edin! Fıkıh bilgisi olmadan yapılan ibadette, anlayışı olmayan ilimde, tedebbürü olmayan Kur'an okuyuşunda hayır yoktur"⁵⁰ buyrulması, tedebbürün; tefekkür, teemmül ve peşi sıra gitmek anlamında olduğunu göstermektedir. Varlık ve olaylar hakkında yoğunlaşarak ve bütün boyutlarıyla düşünmeyi ifade eden bu kavram da bilgi üretimi ve düşünmeyle ilgilidir.

e)- Fıkıh / Tefakkuh

Fıkıh , bilmek, anlamak, din ilmi, dinde anlayış sahibi olmak ve bilinenden hareketle bilinmeyene ulaşmak, onu elde etmektir.⁵¹ Fıkıh'ın

48 Bkz. Muhammed, 47/24; Mü'minun, 23/68; Sad, 38/29.

49 en-Nesefi, 1/239; Mehmed Vehbi Konyalı, *Büyük Kur'an Tefsiri*, Üçdal Neşriyat, İst., 1968, 3/4/, 990-991

50 Abdullah b. Abdirrahman es-Semerkindî ed-Darimî, *Sünenu'd-Darimi*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, tsz, Mukaddime, s. 29.

51 İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, 13/522-523.

hikmet olduğu da söylenmektedir.⁵² "*Muhâtabın konuşmasından onun maksadını anlamak, hükmün ta'alluk ettiği gizli mânâya vakıf olmak*" şeklinde de tarif edilmiştir. Fıkh, ilim kavramından daha özel bir anlama sahiptir. Fıkh kavramı, dini anlamak ve anlatmak için zorluklara ve eziyetlere katlanmak anlamına da gelmektedir. Önceleri bütün İslâmi ilimleri içine alan fıkh kelimesi, sonradan ne yazık ki anlam daralmasına uğrayarak yalnız dinin ibadet ve muamelât bölümünün adı için kullanılır hale gelmiştir. İstılahta ise, dinin ameli hükümlerini bilmek veya "*kişinin lehine ve aleyhine olan hususları bilmesidir*"⁵³ şeklinde tarif edilmiştir.

Fıkh, gelişigüzel bilmek ve anlamak değildir. Bilgi edinmenin ve anlama derecelerinin üst noktalarından biridir. Fıkh, sözü sadece anlamak değil, onun mânâ ve maksadını da kavramaktır. Fıkh, delile dayalı ve delillerden hareketle yeni bilgiler, hükümler elde etmeye yönelik bir faaliyettir. Fıkh, zihnin aktif bir çaba sonucu elde ettiği, teemmül, tefekkür, varlık ve olaylara iyice bakma sonucu ortaya çıkan bilgidir. O, kendinde iman bulunan kişinin imanı doğrultusunda bir hükme ulaşmak için sarf ettiği zihnî çabadır.⁵⁴ "... *Bu adamlara ne oluyor ki, bir türlü hakikati ifade eden sözleri ve Kur'an'ı fikh etmiyorlar!*" (Nisa, 4/78)⁵⁵ ayetindeki fıkh ifadesi, hikmetiyle bilmek ve anlamak manâlarına gelmektedir.⁵⁶

Fıkh kelimesinden türeyen *tefakkuh* ise, istenilen hususta mütehassıs olmak, bir işin husûsî yönlerini ve inceliklerini bilmeğe çalışmaktır.⁵⁷ Kur'an'da yer alan "dinde tefakkuh" ifadesi, dini iyice

52 Muhammed Reşid Rıza, *Muhammedî Vahiy*, Çev, Salih Özer, Fecr Yay. Ank. 1991, s. 252. Delil gösterilen âyetler: En'am, 6/25, 65, 98; A'raf, 7/178; Enfal, 8/65; Tevbe, 9/82, 88, 123.

53 el-İsfehânî, s. 384; Ebu'l-Beka, s. 67, 690-691; Elmalılı, 4/2647; 4/2647; Ünal, s. 473.

54 Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılmasında Metodoloji Sorunu*, TDV. Yay., Ankara, 1997, s. 13-14.

55 Bkz. En'am, 6/25, 65, 98; A'raf, 7/179; Enfal, 8/65; Tevbe, 9/81, 87, 127...

56 Elmalılı, 2/1397

57 el-İsfehânî, s. 384; el-Kasımî, 5/1404

anlama, onu bütün gerçekleri ve boyutlarıyla kavrama demektir. Bu kelime, yalnız dini hükümleri öğrenmekle sınırlı değil, dini konularda geniş bilgi sahibi olmayı da ihtiva etmektedir. Nitekim Kur'ân'da da bu anlamda kullanılmaktadır: *"Müminlerin tümünün toptan sefere çıkmaları doğru değildir. Onlardan her topluluktan bir gurup dinde (tefakkuh) geniş bilgi elde etmek ve kavimleri dönüp kendilerine geldikleri zaman (onları Allah'ın azabıyla) korkutmak için geride kalmalıdır. Umulur ki dikkatli olurlar"* (Tevbe, 9/122). Âyetteki seferden maksat, cihad olabileceği gibi, ilim merkezi olan Medine'ye seyahat etmek de olabilir.⁵⁸ Buradaki tefakkuh ifadesinde, yalnız tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimler değil; dinin ta'alluk ettiği bütün ilimler ve konularda derinleşmek ve ihtisas sahibi olmak kastedilmektedir.⁵⁹ Bir başka ifadeyle "tefakkuh, geçmiş, gelecek ve bunlar arasındaki bağlantıdan yola çıkarak bugüne ilişkin sonuçlar çıkarmaktır. Fıkıh da budur."⁶⁰ Buna icihad etmek de diyebiliriz. Fıkıh, bu anlamlarıyla yeni bilgiler üretmeyi ifade eden Kur'ânî kavramlardan bir diğeridir. Fıkıh kavramı, Kur'ân'da yalnız bir yerde geçmektedir.

f)-İstinbât

Nebt, kuyu kazılırken çıkan ilk su demektir. İstinbât ise, kelime mânâsı itibariyle çıkarmak anlamına gelmektedir. İstilah olarak; istenilen bir meselede mevcut bilgi ve malzemelerden hareket ederek, inceleme, araştırma, deneme, mukayese ve tüme varım gibi yollarla yeni bir şey ortaya çıkarmaya ve yeni bir ilim vücuda getirmeğe istinbat denir. Bu bir kabiliyet ve güç işidir. Herhangi bir konuda liyâkat ve iktidarı olanlar, o işin müctehidi, ulu'l-emri ve müstenbiti sayılırlar.⁶¹

"Onlara güven veya korkuya dair bir haber gelince hemen onu yayarlar. Hâlbuki onu peygambere veya aralarında istinbât sahibi kimselere

58 en-Nesefî, 2/150-151; Elmalılı, 4/2646; Ebu'l-Alâ Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, Çev.: Muhammed Han Kayani ve Arkadaşları, İnsan Yay., İst., 1986, 2/ 293.

59 Mevdudî, *Tefhim*, 2/293

60 <http://www.mustafaislamoglu.com/sorular/03.07.2008>

61 İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 7/410; Elmalılı, 2/1403.

götürselerdi, onların arasında işin iç yüzünü anlayanlar, onun ne olduğunu bilirlerdi. Allah'ın size lütûf ve rahmeti olmasaydı, pek azınız müstesna şeytana uyup giderdiniz" (Nisa, 4/83). Bu ayette, "işin iç yüzünü anlayanlar" diye anlam verilen istinbat sahipleri, mevcut bilgilerden hareketle yeni bir bilgi ortaya koyanlar, ilimde söz ve iktidar sahibi olanlar yani uzman kişiler demektir. Kısaca görünen ve bilinenden hareket ederek, görünmeyen, gizli kalan, bilinmeyen hususları ilim, fikir ve tecrübeleriyle ortaya koyanlardır. Olayları bilen, meseleleri soğukkanlılık ve salim akılla düşünen, lider seviyesinde, bilgili ve ileri görüşlü kişilere müstenbit denilir.⁶² İstinbat, Kur'ân'da bir kez geçmektedir.

Kelimenin anlamlarına ve Kur'an'daki kullanımına baktığımızda, ilimde otorite sahibi olanlarla olmayanların bir konuyu değerlendirmelerinin oldukça farklı sonuçlar ortaya koyduğu şüphesizdir. Bu yüzden Kur'an, her konuda otorite sahibi kişilere başvurmamızı emretmektedir. Herhangi bir konuda bir fikir yürütülecek veya bir değerlendirmede bulunulacaksa, öncelikle o konuda ihtisas ve otorite sahibi olanlara başvurulması Kur'ânî bir zorunluluktur. Bütün bu anlamları düşündüğümüzde, söz konusu kavramın, her şeyden önce ihtisas ehlinin bilgi üretmeye ve düşüncede bulunmaya ehil olduğunu ve diğer insanların da buna itibar etmeleri gerektiği açıkça anlaşılmaktadır.

2. Gezi ve Gözlemle İlgili Kavramlar

Kur'ân'a göre gezi ve gözlem de ilim elde etme yani bilgi üretme yollarındandır. Kur'ân'da, gezi ve gözlemi ifade eden başlıca kavramlar, rü'yet, nazar ve seyahattir.

⁶² ez-Zemahşeri, *el-Keşşaf*, 1/541; Elmalılı, 2/1403-1404.

a)-Rü'yet

Sözlükte duyularla bir şeyi hissetmek, idrâk etmek, tatmak, gözle görmek mânâlarına geldiği gibi, hayal etmek, akletmek ve tefekkür gibi akli faaliyetlerle bir sonuca ulaşmak, bilgi sahibi olmak mânâlarında da kullanılmaktadır. Tek tümleç aldığı zaman gözle görmeyi, iki tümleç aldığı zaman ise ilim ve yakîn manasını ifade etmektedir.⁶³ Ayrıca nazar yani varlık ve olayları iyice incelemek, haberdâr olmak,⁶⁴ kalb ile görmek yani akletme yeteneğimizi kullanarak müşahede etmek, bilmek ve basiret sahibi olmak⁶⁵ anlamlarına da gelmektedir. Rü'yet kavramı, Kur'ân-ı Kerim'de bilmek, gözle görmek, hem göz ve hem de gönül gözûyle derinliğine bakmak anlamlarında kullanılmıştır.⁶⁶ Efendimiz (s.a.v.) bir hadislerinde: "*Haberin, gözle görmek gibi olmadığını*"⁶⁷ belirterek bizzat görmenin haberdar olmaktan daha ileri boyutta ilim ifade ettiğini belirtmiştir.

"Böylece biz İbrahim'e göklerin ve yerin melekûtunu (büyük ve harikulade, muhteşem varlıklarını) gösteriyorduk ki kesin inananlardan olsun" (En'am,6/75). Bu ayetteki rü'yet kavramı, salt görme anlamında değil, yakîne erdirici ilim, bilme ve kalp ile idrâk etme anlamındadır. Zira ayette yer alan "kesin inananlardan olsun" ifadesi, sadece görme sonucu oluşan inanmayı değil, görme ile birlikte bir ilim sahibi kılınıp kalbin sarsılmayacak boyutta itmi'nâne ererek inanması söz konusudur. Bir başka ifadeyle bu rü'yet, ma'rifetullah'a yani mutlak Allah bilincine ulaşmayı sağlayan bir rü'yettir. Bu anlamı destekleyici mahiyette âyetteki rü'yet kavramınının, ma'rifet olduğu da belirtilmiştir.⁶⁸

63 el-İsfehanî, s. 209.

64 Mukatil, b. Süleyman, *el-Vucûh ve'n-Nezâir*, İlmî Neş, İst., 1993, s. 113; Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furuku fi'l-luğa*, Daru'l-Afaki'l-Cedide, Beyrut, 1980, s. 86-87.

65 Firuzâbadî, 4/966.

66 Bkz. Bakara, 2/128; Nisa, 4/ 51, 44, 60, 105; Enbiya, 21/ 30; Sebe, 34/ 6; Zümer, 39/75; Münafikun, 63/4; Nuh, 71/15; İbn Kuteybe, s. 499; Mukatil, s. 113; el-Cevherî, 6/2347.

67 Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, Daru'l-Fikr, Beyrut, tsz, 1/215, 271.

68 ez-Zemahşerî, *el-KeşşafKeşşâf*, 2/30, M. Fahrüddin er-Râzî, *et-Tefsirü'l-Kebîr (Mefatihü'l-Mefâtihu'l-Ğayb)*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz, 13/48.

Bu ma'rifet ilminin oluşması, yüzeysel bir bakıştan ziyade bakılan varlığın mana, muhteva ve hakikatinin de idrâk edilmesini gerektirmektedir. Hatta bu rü'yet, kişiyi ilimde *râsihûn* seviyesine ve *ayne'l-yakîn* mertebesine çıkararak bir anlamı da taşımaktadır.⁶⁹

Cenâb-ı Hak, Hz. İbrahim'e yıldızları, ay ve güneşi, gökleri, yeri ve onlarda bulunan varlıkları gösterdikten sonra bunların tabi olduğu kanunları da kalbine bildirmiştir. İbrahim (a.s.), bu görme sonucu ilahî kudretin azamet ve ihtişamını, gücünü anlamış ve böylesi bir Yaratıcı'ya kul olmanın, O'nu tanımanın şerefini idrâk etmiştir.⁷⁰ "Üzerine gece basınca İbrahim bir yıldız gördü; "Budur Rabbim" dedi. Yıldız batınca: "Batanları sevmem," dedi. Ay'ı doğarken görünce: "Budur Rabbim" dedi. O da batınca: "Rabb'im bana doğru yolu göstermeseydi, elbette sapan topluluktan olurdum" dedi. Güneşi doğarken görünce: "Budur Rabb'im, bu daha büyük" dedi. (O da) batınca dedi ki: "Ey kavmim ben sizin (Allah'a) ortak koştığımız şeylerden uzağım. Ben yüzümü tamamen, gökleri ve yeri yoktan var edene çevirdim ve artık ben (O'na) ortak koşanlardan değilim!" (En'âm, 6/76-79). Söz konusu ayetlerin devamında: "İşte bu, halkına karşı kullanmak üzere İbrahim'e verdiğimiz hüccetimiz (muhakeme tarzımız) idi..." (En'âm, 6/83) buyrulması, bu tür bir anlatım ve ikna yönteminin, Hz. İbrahim'in şahsına ait bir yetenek değil; bizzat Allah'ın bilgilendirmesi, eğitmesi sonucu ortaya çıkan bir durum olduğu görülmektedir. Binaenaleyh ayetlerde, ta'rîz sanatıyla insanları eğitme söz konusudur.

"O kâfirler, göklerle yer bitişik bir halde iken biz onları birbirinden yarıp ayırdığımızı, her diri şeyi sudan yarattığımızı rü'yet etmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?" (Enbiyâ, 21/30). Ayetteki rü'yet kavramına, sadece görmek eylemini yüklersek mânâ tam ifade olunamaz. Çünkü Cenâb-ı Hak, bu işi yaparken onlar orada değildi. Bu ayrılma işi vukû bulurken de onu müşahede etmediler. O halde anlatılmak istenen

69 Ebu's-Suûd, *İrşâdu Aklî's-Selîm*, Daru'lDâru'l-Mushaf, Beyrut, tsz, 3/152.

70 Elmalılı, 3/1966.

nedir? Âyetlerdeki rü'yet ifadesini, haberdâr edilmek, akletmek, tefekkür, gözle müşahede etmek ve bilmek mânâlarının tümüyle değerlendirdiğimizde⁷¹ şu sonuç karşımıza çıkacaktır: Şâyet inanmak istiyorsanız işte size somut varlıklar, veriler... Bütün gücünüzle, ilminizle ve size verilmiş bulunan haberlerin de yardımıyla söz konusu varlık ve olayları akletmeye çalışınız, tefekkür ediniz ve araştırınız. Bunun sonucunda hakikati gözlerinizle görebilir ve kalplerinizle de kesin ilim sahibi olabilirsiniz.⁷²

"Görmediniz mi Allah, nasıl yedi göğü birbiri üstünde tabaka tabaka yarattı?" (Nuh, 71/15). Ayette görmek diye meâl verilmiş olan "rü'yet" kavramı, sınırlı görme yapısına sahip olan gözle göğe bakmak anlamına geldiği gibi, bunu sağlayacak aletlerle göğün araştırma ve incelemeğe tabi tutulması anlamına da gelmektedir. Çünkü rü'yet kavramının yalnız gözle görmek değil, duyular, vehm-tahayyül, tefekkür ve akılla bir şeyi idrâk etmek anlamlarının da olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir.⁷³ Bu anlamlara göre rü'yet kelimesi de bilgi üretimini ve düşüncede bulunarak hareket etmeyi bildirmektedir.

İlim ile rü'yet arasındaki farka gelince: "Rü'yet var olandan hareketle gerçekleştirilen bir eylemdir. Oysa ilim, mevcut olan ve olmayanı kapsamaktadır." ⁷⁴

b)-Nazar

Bir şeyi görmek ve idrâk etmek için gözümüzü ve basiretimizi ona yöneltmektir. Bu kavram ile teemmül, bir şeyi şiddetle araştırmak, incelemek, ma'rifet, müşahede, ibret almak ve şaşkınlık mânâları murâd edilir.⁷⁵ *"Bu insanlar devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl*

71 Taberi, 16/254; el-Maturidi, Ebu Mansur, *Te'vilatu Ehli's-Sünne*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, 7/340; Elmalılı, 5/3551

72 Mevdudi, *Tefhim*, 3/305

73 el-İsfehanî, s. 208-209.

74 el-Askerî, s. 86-87.

75 el-İsfehanî, s. 497-498; İbn Manzur, *Lisanu'l-Lisan*, 2/300.

yaydırıldığına nazar etmezler mi?" (Ğaşıye, 88/17-20). Ayette de görüldüğü gibi nazar kavramı, kalbî tefekkürle ilgili olarak kullanıldığı gibi, eşyanın, varlıkların mahiyetini ve sırlarını düşünmek mânâsında da kullanılmaktadır. Ayette nazar edilmesi istenen şeyler, devenin yaratılışı, göğün yükseltilişi, dağların yerli yerince oturtuluşu ve yeryüzünün insan ve diğer varlıklar için yaşama elverişli olsun diye /olması için nasıl uygun hale getirildiğidir.

"Nazar" kavramının Türkçe karşılığı, yüzeysel bir bakış değildir. Şâyet öyle olsaydı sürekli gördüğümüz devenin, göğün, dağların ve yeryüzünün tekrar görülmek, bakılmak istenmesinin anlamı olmazdı. Kur'an kelimeleri, tamamen ilahî kudret eliyle dizilmiş ve seçilmiş olduğuna göre, bakmanın ötesindeki bu anlam, deveyi, göğü, yeryüzünü ve dağları bütün özellikleriyle tanımak, bilmek, onlar üzerinde inceleme, araştırma, deney yapmak, onlardaki hayret verici ve ibret alınması gereken hususları ortaya koymaktır. Bu saydığımız faaliyetler, salt göz veya gözlem yoluyla olamayacağına göre bunun yolu fizikî ilimlerdir. Yoksa bu varlıklar konusunda ilim sahibi olmaksızın, yüzeysel bakmanın da, salt düşünmenin de pek fazla anlamı olmayacaktır. Dolayısıyla bu tür ayetlerde fennî ilimlere teşvik söz konusudur. Zira biz, bu tür ayetlerin muhtevâsını, fizikî ilimler vasıtasıyla daha iyi anlayabiliriz. Dolayısıyla bu kavram da bilgi üretimini ve düşüncede bulunmayı emretmektedir.

Çoğu kez eş anlamlı dediğimiz nazar, fikr, rü'yet, istidlâl ve teemmül gibi kavramlar arasında farklar bulunmaktadır. Nazar ile istidlâl arasındaki fark şudur: İstidlâl, bir şeyi, kendi varlığının dışındaki bir takım özelliklerle elde etmeğe çalışmaktır. Nazar ise, bir şeyi, hem kendi varlığı yönünden, hem de diğer varlıklarla olan münasebeti cihetiyle tanımak, bilmektir. Ayrıca nazarda, önce dikkatli bir şekilde gözle teemmül, daha sonra da gözden, fikr ve tefekkür alanına dikkati yoğunlaştırarak idrâk sahibi olma anlamı da vardır. Nazar ile teemmülün farkı: Nazarın ne olduğunu söylemiştik. Teemmül

ise, ulaşılmaması istenen, arzu edilenin üzerinde uzun müddet durduktan sonra bilgi sahibi olmaktır. Binaenaleyh, her teemmül nazar, fakat her nazar teemmül değildir. Nazar ile rü'yet arasındaki farkı ise şu şekildedir: Nazar, hem gönül gözü, hem de vücudun bir uzvu olan gözle bakmak, tanımak ve anlamak; rü'yet ise, konu olan şeyi idrâk etmektir.⁷⁶

c)- Seyahat

Yeryüzünde dolaşmak, akmak, gitmek, gezmek demektir. "(Ey müşrikler) Yeryüzünde dört ay daha seyahat edin. İyi bilin ki siz Allah'ı aciz bırakacak değilsiniz. Allah ise kâfirleri rezil (ve perişan) edecektir." (Tevbe, 9/2). Kur'ân'da seyahat kelimesi, bu âyetin dışında oruç tutmak mânâsında kullanılmaktadır.⁷⁷

Kur'ân'da ilim için seyahat etmenin gerekliliği konusunda, Hz. Musa (a.s.) ile Hızır (a.s.) olayını örnek verebiliriz. Allah katından kendisine bir rahmet ve ilim verilen kişiye tabi olan Hz. Musa, bilmediği bir takım gerçekleri öğrenmek maksadıyla onunla arkadaşlık yapar (Kehf, 18/65-69). İlim, değerli olduğundan onun için seyahat etmek de gerekli ve değerli görülmüştür. Peygamberimize nispet edilen bir rivayette, "*Hikmet, mü'minin yitik malıdır. Onu nerede bulursa alır*"⁷⁸ denilmiştir. Bu söz, hadis ilmi ölçüleri açısından zayıf hadis olarak nitelendirilmiştir. Hadis olma yönünden zayıf olsa bile, ifade ettiği anlam doğru ve bizim için oldukça önemlidir. Zira bu söz, kayıtsız kalamayacağımız bir gerçeği ifade etmektedir. O gerçek de şudur: Müslüman, kendisi için yararlı olan bilgiyi, kimden gelirse gelsin almalıdır. Binaenaleyh Müslüman, ilim ve hikmetin sahibine değil; onun ilmine, ortaya koyduğu gerçeğe bakmalıdır. Bizim için anlamlı ve

76 el-Askerî, s. 65- 67.

77 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 2/492-493; söz konusu ayetler: Tevbe, 9/112; Tahrim, 66/5.

78 Hadisin zayıf ve garip olduğu söylenmektedir. Bu konuda bkz. İsmail b. Muhammed el-Aclunî, *Keşfu'l-Hafâ*, Daru't-Turas, Kahire, tsz, 1/435; es-Suyûti, *ed-Dureru'l-Mensure fi'l-Ahadisi'l-Müştehire*, Daru'l-İ'tisam, Kahire, tsz, 200; Aliyyul-Kâri, *el-Esraru'l-Merfuâ fi'l-Ahbari'l-Mevduâ*, el-Kutubi'l-İslamî, Beyrut, 1986, s. 278.

değerli olan bütün ilimlerin alınmasında bir sakınca yoktur.⁷⁹ Bir başka ifadeyle insanların inançları, ideolojileri veya dünya görüşleri bizim için bir değer taşıyor olabilir. Fakat hakikati ifade eden bir takım unsurlar kendilerinde bulunuyorsa ve bunların ilmî bir değeri varsa onları almak gerekir. Kişinin inançsız olması, bir takım gerçekleri veya ilimleri ortaya koymasına engel değildir.

Kur'ân, seyahati bir eğlence veya vakit öldürme, gönül eğlendirme aracı olarak görmez. O, seyahat ile ilmin artırılmasını, öğrenilen ve elde edilen bilgi ve görgülerden, başka insanların da istifâde ettirilmesini, Allah'ın kullarına verdiği bol nimetleri görmeyi, insanların yaşantılarını öğrenip onlardan ders alınmasını, kâinatın sırlarını keşfetmeyi, Allah'ın varlıklar üzerindeki tedbir ve hikmetlerini görmeyi ister. Binaenaleyh, Allah'ın varlıklardaki sırlarını ve hikmetlerini görüp onlar üzerinde tefekkür eden kişinin, Allah'a karşı saygısı, itaati, emir ve nehiyelerine bağlılığı artar. Nitekim peygamberlerin ve diğer salih insanların da şehir ve ülkelere seferler yaptıkları bilinen bir husustur.⁸⁰ İslâm'ı tebliğ etmek, yaymak, hicret etmek, insanları ıslah etmek, gerçek bilgiyi aramak, helalinden geçim sağlamak ve bunlara benzer asil ve yüce gâyeleri tahakkuk ettirmek için yeryüzünde seyahat etmek, dinimizce teşvik edilmektedir.⁸¹ Kısaca, ilim elde etme ve düşüncede bulunma yollarından birinin de seyahat yani gezmek ve görmek olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Sonuç

Kur'an, ilâhî bilgiye değer verdiği gibi, ilâhî bilgiyi anlamayı, onu düşünce ve davranışlarının ölçütü olarak kabul etmeyi hedefleyen beşerî bilgiyi de değerli görür ve teşvik eder. Kur'ân nazarında ilmin ve

79 C.A. Kadir, "İslami Bilgi Teorisi", *İslâm'da Bilgi ve Felsefe*, Haz: Mustafa Armağan, İz Yay., İst., 1997, s. 35; İsmail Kılhoğlu, "Bilim", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yay., İst., 1990, 1/197.

80 el-Kasımî, 8/3278.

81 Mevdudî, *Tefhîm*, 2/261.

medeniyetin esâsı, varlıkları ve onlarla ilgili gerçekleri “okumak” ve yüce Allah’ı tanımaktır.

İnsanı diğer varlıklardan ayıran hususların başında, onun akleden, bunun sonucunda da yeni ilim, sanat ve düşünceler ortaya koyan vasfı gelmektedir. Allah, kullarına; konuşma, anlama, düşünme, irade sahibi olma, gayret etme vb yetenekler vermek suretiyle onları bir yandan düşüncede bulunmaya ve bir yandan da ilim üretmeye yetkili kılmıştır.

Evrende bulunan varlıkların tefekkür edilmesi, Kur'an'ın ısrarla vurguladığı marifetullah (Allah’ı hakıyla tanıma) bilincinin yerleşmesine çok büyük katkı sağlayacaktır. Bu nedenle Kur'an, insanların dikkatini sadece metafizik âleme değil, fizik âleme de çekmektedir. Fizik âlemin ihmal edilmesi, metafizik âlem konusundaki bilgilerimize de olumsuz olarak yansiyacaktır.

Kur'an'da dinî ve aklî ilimler diye kategorik bir ayırım söz konusu değildir. Zaten amaç bakımından da böyle bir ayırım yapmak gerekli olmadığı gibi mümkün de değildir.

Kur'an'da ilimle ilgili yüzlerce ayet, mü'minlere, *Allah’i görüyormuşçasına ve Allah tarafından da görülüyor oldukları anlayış ve duyarlılığıyla* davranma inancını vermeyi hedeflemektedir. Yani Müslümanın hayatının merkezinde Allah vardır; bilgi de bunu sağlayan bir vasıtaadır.

Müslümanlar, düşünce ve zihniyetlerini bilgi üretimini ve düşünmeyi ifade eden bu zengin kavramlarla inşa etmeden, Kur'an'ın ifade ettiği “...yeryüzünün ilahi iradeye uygun mirasçısı olma” (Enbiya, 21/105) niteliğini kazanamayacaklardır.

Kaynakça

el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ*, Dâru't-Turâs, Kahire, tsz. Aliyyu'l-Kâri, *el-Esraru'l-Mer'fûâ f'l-Ahbâri'l-Mevdûâ*, el-Kutubi'l-İslâmî, Beyrut, 1986.

el-Askerî, Ebû Hilâl, *el-Furûku fi'l-luğa*, Dâru'l-Afaki'l-Cedide, Beyrut, 1980.

Atay, Hüseyin, *Kur'an'da Bilgi Teorisi*, Furkan Yay., İst., 1982.

Begoviç, Ali İzzet, *Doğu-Batı Arasında İslâm*, Çev., Salih Şaban, Nehir Yay., İst., 1987.

el-Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin, *Şuâbu'l-İmân*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.

el-Cürcânî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rîfat*, Esad Efendi Mat., İst., 1318.

ed-Dameğanî, Ebu Abdillah el-Hüseyin, *el-Vucûh ve'n-Nezâir li Elfazi'l-Kitabi'llahi'l-Azîz*, Vezaretu'l-Evkaf, Kahire, 1412.

ed-Darimî, Abdullah b. Abdirrahman es-Semerkindî, *Sünenu'd-Darimî*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, tsz, Mukaddime.

Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Birlik Yay., Ank, 1981.

Duman, M. Zeki, *Beyanu'l-Hak*, Fecr, Yay., Ankara, 2006.

Ebu's-Suûd, *İrşâdu Akli's-Selîm*, Daru'l-Mushaf, Beyrut, tsz.

Elmalılı, Yazır Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Kitabevi, İst, 1971.

Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılmasında Metodoloji Sorunu*, TDV. Yay., Ankara, 1997.

Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdirü'l-Usûl*, Dârus- Sadır, Beyrut, tsz.

Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, Mektebetu'l-Hilal, Beyrut, tsz.

İbn Abdilberr, en-Nemrî, *et-Temhid Limâ fi'l-Muvattai mine'l-Meâni ve'l-Esânid*, Vezâretu Umuûmi'l-Evkâf, Fas, 1387.

İbn Hanbel, Ahmed, *Müsned*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz.

İbn Kuteybe, *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'an*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1401.

İbn Manzur, Ebu'l-Fadl, *Lisânu'l-Arab*, Daru Sadır, Beyrut, 1410.

- Kadir, C.A., "İslami Bilgi Teorisi", *İslâm'da Bilgi ve Felsefe*, Haz: Mustafa Armağan, İz Yay., İst., 1997.
- Karakoç, Sezai, *Sütun*, Diriliş Yay., İst., 1975.
- Karaman, Hayrettin ve arkadaşları, *Kur'an Yolu*, DİB. Yay, Ankara, 2006.
- el-Kâsımî, Muhammed Cemâluddin, *Mehâsinu't-Te'vîl*, Daâru İhyaâi'l Kutubi'l-Arabi, Beyrut, 1957.
- Keklik, Nihat, *Felsefenin İlkeleri*, İÜEF. Yay., İst., 1989.
- Kılıçoğlu, İsmail, "Bilim", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yay., İst., 1990.
- Konyalı, Mehmed Vehbi, *Büyük Kur'an Tefsiri*, Üçdal Neşriyat, İst., 1968.
- Kutub, Muhammed, *Kur'ân Araştırmaları*, Çev. Akif Nuri, Fikir Yay., İst., 1981.
- Maturidi, Ebu Mansur, *Te'vilatu Ehli's-Sünne*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005
- Mevdudî, Ebu'l-Ala, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber*, Pınar Yay., Ank., 1983.
- Mevdudî, Ebu'l-Alâ, *Tefhîmu'l-Kur'an*, Çev.: Muhammed Han Kayani ve Arkadaşları, İnsan Yay., İst., 1986.
- Mukatil, b. Süleyman, *el-Vucûh ve'n-Nezâir*, İlmi Neşriyat, İst., 1993.
- el-Muttakî el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1989.
- en-Nesefî, Ebu'l Berekât, *Medariku't-Tenzi'l ve Hakaiku't-Te'vil*, Kahraman Yay., İst., 1984.
- Rabbanî, Ahmed Ömer el-Faruk es-Serhendî, *Mektubat-ı Rabbâni*, Çev., Abdülkadir Akçiçek, Merve Yay, İst., 1995.
- er-Razî, Muhammed Fahrüddîn, *et-Tefsirü'l-Kebîr (Mefatihü'l-Ğayb)*, Daru'l-Fikr, Beyrut, tsz.
- Rıza, Muhammed Reşid, *Muhammedî Vahiy*, Çev.: Salih Özer, Fecr Yay. Ank. 1991.

- es-Sabunî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefasîr*, Daru'l-Kalem, Beyrut, 1986
- Sarioğlu, Hüseyin, “Kur'an'da Akli Tefekkürün Boyutları”, *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları II*, Ensar Neşriyat, İst., 2001
- es-Suyûtî, Celaluddîn, *el-İklil fi İstinbatî't-Tenzîl*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405.
- es-Suyûtî, Celâluddin, *ed-Dureru'l-Mensure fi'l-Ahadisi'l-Müştehire*, Daru'l-İ'tisam, Kahire, tsz.
- Şahin, Naim, “Kur'an'ı Kerîm'de Akıl ve Aklın Değeri Meselesi”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1998, sayı: 8
- Tunç, Cihad, "İslam Dininde Kalb ve Aklın Önemi", *EÜİF. Dergisi*, Sayı 7, Kayseri, 1990
- Ülken, Hilmi Ziya, *Felsefeye Giriş*, AÜİF. Yay., Ank., 1963.
- Ünal, Ali, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, Beyan Yay., İst., 1986.
- ez-Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki ve Ğavâmidî't-Tenzil*, Neşru'l-Belâğa, Kum, 1413.
- ez-Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *Esasü'l-Belağa*, Daru Sadır, Beyrut, 1412.
- ez-Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîru'l-Münîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1991.

Musa, Bilgiz, “Kur'an'da Bilgi ve Düşünce Üretimi” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi III*, (2012): 53-86.